

התכנית לשילוב הזרזים יחזירים בשווק העבודה: משאבים וחסמים להשתלבות בתעסוקה*

מאת נטע אחרות¹

מאמר זה בוחן את השאלה באיזו מידה מסבירים חסמים הקשורים לחזן אנטי ומשתני רקע את מצבן התעסוקתי של אימהות חד הוריות המקבלות את הגמלה להשתתף הכנסה, ואשר היו נכאיות להשתתף בתכנית לשילוב הורים יחידים בשוק העבודה. נמצא כי כל מאפייני החזן האנטי שנבדקו קשורים להשתלבות בתעסוקה. כאשר לנישואי יש מקצוע או הכשרה, והן נחנות מבריאיות טובה יותר גבורה יותר, ניסיון תעסוקתי קודם יותר, וכן נחנות מבריאיות טובה יותר, גופנית ונפשית, כך הן נוטות יותר להשתלב בתעסוקה. כאשר למשתני הרקע, נמצא כי ככל שלנשים מספר קטן יותר של ילדים, גיל הילד הצעיר מבוטח יותר, והחוקר בארץ קצר יותר כך הן נוטות יותר להשתלב בתעסוקה. כמו כן, גם מאפייני שוק העבודה המקומי שנבחנו נמצאו קשורים להשתלבות בעבודה – ככל ששיעור שוק העבודה המקומי נמוך יותר כך נטו הנשים להשתלב בעבודה יותר.

מבוא

נושא שילובם בתעסוקה של מקבלי גמלאות קיים עומד במוקד הדיון הציבורי בשנים האחרונות, בעוד מועצת המדיניות ומקבלי ההחלטות מתלבטים בדבר הדרך היעילה ביותר לשם השגת יעד זה. אחת מקבוצות המטרה בהקשר זה היא קבוצת האימהות החד הוריות, אשר שיעורן בקרב מקבלי גמלאות הקיים נמצא במגמת עלייה מראשית המאה ה-20. במחקר זה נבדקו מקבלי גמלאות קיימים ונשאלו על צורכיהם והמטרות בהקשר להחזרתם לעבודה. נמצא כי מקבלי גמלאות קיימים נוטים להשתלב בעבודה במהירות גבוהה יותר, וכן שיעורם בתעסוקה גבוה יותר. המחקר מנסה להבהיר את המטרות והצרכים של מקבלי גמלאות קיימים, וכן את המטרות והצרכים של מקבלי גמלאות חדשים. המחקר מנסה להבהיר את המטרות והצרכים של מקבלי גמלאות קיימים, וכן את המטרות והצרכים של מקבלי גמלאות חדשים.

אריק רימברון, פטריסיה סל-בץ ושרדלי אברני

- Sept 11th memorial.com. (2005). *September 11th memorial*, Retrieved January, 05, 2005, from <http://www.sept11thmemorial.com>.
- September 11, 2001 Memorial. (2005). *September 11, 2001 memorial seal*. Retrieved January, 10, 2005, from <http://www.091101memorial.org>.
- Shephard, B. (2001). *A war of nerves: Soldiers and psychiatrists in the twentieth century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Silver, S. & Rogers, S. (2003). Light in the heart of darkness: EMDR & the treatment of war and terrorism survivors. *American Journal of Psychotherapy*, 57(1), 148-149.
- Southwick, S. (1997). Inconsistency of memory for combat trauma in veterans of Operation Desert Storm. *International society for traumatic stress studies meeting, Montreal*. Canada, Presentation.
- Sullivan, J.A. (2003). *Director of public information for New York State worker's compensation, personal communication*. (5/20/2003).
- U.S. Department of Justice. (2005). *Award payment statistics – September 11th victim compensation fund of 2001*. Retrieved February, 15, 2005, from <http://www.usdoj.gov>.
- Van der Kolk, B.A., McFarlane, A.C. & Van der Hart, O. (1995). The treatment of post traumatic stress disorder. In Van der Kolk, B.A. & McFarlane A.C. (Eds.). *Traumatic stress: Human adaptations to overwhelming experience*. New York: Guilford Press.
- Vlahov, D., Galea, S., Resnick, H., Ahern, J., Boscarino, J.A., Bucavals, M., Gold, J. & Kilpatrick, D. (2002). Increased use of cigarettes, alcohol, and marijuana among Manhattan, New York, residents after the September 11th terrorist attacks. *American Journal of Epidemiology*, 155, 988-996.
- Wilson, J.P. & Lindy, J. (1994). *Counter-transference processes in the study and treatment of Post-traumatic stress disorder*. New York: Guilford Press.
- Young, A. (1995). *The harmony of illusions: Inventing Post-traumatic stress disorder*. New Jersey: Princeton University Press.
- Zimmer, E.S., Williams, M.B. & Ellis, R.R. (1999). The connection between grief and trauma: An overview. In Zimmer, E.S. & Williams, M.B. (Eds.). *When a community weeps: Case studies in group survivors* (pp. 3-17). New York: Taylor and Francis.

דברי תודה

- דברי תודה לפרויקט שנוכח במאמר זה, תורם על ידי נוקי מלחמה, התשי"א-1951.
- תודה לפרויקט שנוכח במאמר זה, תורם על ידי נוקי מלחמה, התשי"א-1951.
- תודה לפרויקט שנוכח במאמר זה, תורם על ידי נוקי מלחמה, התשי"א-1951.
- תודה לפרויקט שנוכח במאמר זה, תורם על ידי נוקי מלחמה, התשי"א-1951.
- תודה לפרויקט שנוכח במאמר זה, תורם על ידי נוקי מלחמה, התשי"א-1951.
- תודה לפרויקט שנוכח במאמר זה, תורם על ידי נוקי מלחמה, התשי"א-1951.

כלליית: הראשונה, הגידול באוכלוסיית הנשים הזוקות בכלל, שהן ברובן משפחות של נשים המגדלות את ילדיהן לבד (בר צורי וטל, 2002) והשנייה, שיעורי הגידושין אשר נמצאים בעלייה מתמדת בשני העשורים האחרונים. מגמה זו קיימת בחלק ניכר מן המדינות המפותחות (Larsen, 1998; Kiemann et al., 1997; Duncan & Edwards, 1997). על רקע התפתחויות אלה, אוכלוסיית האימהות החד הוריות צפויה לגדול גם בתחיל השנים הקרובות (Lewis, 1997).

בשלושת העשורים האחרונים עלתה רמת ההשכלה של נשים וגדל שיעור השתתפותן בשוק העבודה.² שנויים אלה הגבירו את מידת אפשרויות האוטונומיה והעצמאות של נשים, וגרמו לזרידה בערכם של הנשואים כמקור של ביטחון כלכלי עבורן. זאת ועוד, במקביל נרשמו שינויים בדפוסי ההתחברות הבין-זוגית: גידול בשיעור הגירושין - בין השאר הודות ללגיטימציה הגוברת של הגירושין והגמשת הכללים המאפשרים אותם; גידול בשיעור הלדות מחוץ לגינאוקי, בד בבד עם ירידה בשיעור הלדות במסגרת הנישואין וזרידה במרכזיותו של מוסד הנישואין (Larsen, 1998). תהליכים אלה הובילו לכך, שלצד הדפוס השגור של יחידה משפחתית ובה זוג הורים, גבר ואישה, השתרשו גם דפוסים אלטרנטיביים, ובהם הדפוס של יחידה משפחתית ובה הורה אחד, הורה זה הוא בדרך כלל אישה (סכורסקי ואח', 2002).

קבוצת האימהות החד הוריות ניצבה במהלך שנות התשעים כראש סדר היום הפוליטי במרבית מדינות המערב, אשר נאלצו להתמודד עם התרחבות התופעה ובמקביל עם הוצאה חכרית גבוהה יותר על קצבאות המשלמות לקבוצה זו. זאת כתוצאה מפגיעותן הכלכלית, מעורבותן במשלהן יד בלתי מקצועיים בהם השכר המשולם נמוך וכן מתעסקותן בהיקפי משרה חלקיים אשר לא מאפשרים להן להמור כמשפחתן באופן כלכלי.

אימהות חד הוריות בישראל - היקף התופעה

מגמת הגידול במספר המשפחות החד הוריות בישראל בעשור האחרון דומה למגמה הקיימת במדינות מפותחות אחרות בעולם, אולם היקף התופעה בישראל מצומצם בהשוואה למדינות אלה. בשנים 1988-2000 גדל מספרן בקצב של כשבעה אחוזים לשנה, לעומת גידול של שני אחוזים בקרב כלל המשפחות עם ילדים. ואילו משנת 2000 ועד היום, הסתמנה האטה בקצב הגידול של אוכלוסייה זו ושיעור הגידול נע בין שני אחוזים לארבעה אחוזים בשנת 2004. ב-2004 קבוצה זו נמתה על פי אומדן כ-117 אלף משפחות שהן כשישה אחוזים מכלל משקי הבית בישראל ו-12 אחוזים

2 כך לשל, בארצות האחד האירופי, על כל עשרה גברים שהשתתפו בשוק העבודה ב-1970, השתתפו שלוש נשים בספרד ושש נשים בשוודיה, ואילו ב-1997 עלתה השתתפות הנשים בספרד לשש ולתופע בשוודיה (Duncan & Edwards, 1997).

שנות התשעים (המוסד לביטוח לאומי, 2003; Larsen, 1998). בקיץ 2003 אומצה בישראל הכניית לשילוב הורים יחידים בשוק העבודה. במסגרת תכנית זו ניתן תמריץ כספי לאימהות חד הוריות אשר ישתלבו בשוק העבודה או ללאה אשר יגדילו את היקף משרתן. תמריץ זה הוא אחד מצעדי המדיניות הראשונים שנוגטו הלכה למעשה, והוא משקף את התפיסה בדבר מעבר מגישה פסיבית להתמודדות עם אוכלוסייה השווה תקופות ממושכות מחוץ למעגל העבודה, לגישה אקטיבית מיטודה אשר במסגרתה המדינה תתגמל את אלה מבין הנתמכים אשר ישתלבו בתעסוקה.

מחקרים שונים אשר בחנו את השתלבותם של מקבלי גמלאות בשוק העבודה זיהו קבוצות חסמים שונות אשר מעיבות על יולתם של הנתמכים להשתלב בתעסוקה ולהתמיד בה. בניניהם חסמים הקשורים למאפייני הון אנושי, רמת בריאות (פזיית ונפשית), משתני רקע שונים ומאפייני שוק העבודה המקומי של הנתמכים.

מאחר וזוהי תכנית ראשונה מסוגה המופעלת בישראל, והמיועדת לקבוצת האימהות החד הוריות בלבד, זיהוי החסמים העומדים בפני אוכלוסייה זו כבואה להשתלב במעגל העבודה הוא בעל חשיבות רבה. לפיכך, מטרתו של מחקר זה היא לכתון את המשאבים ואת החסמים המתיהיחיים להון אנושי ואת משתני הרקע של הורים יחידים הוכאים להשתתף בתכנית כבואם להשתלב בתעסוקה. יחד עם זאת, מחקר זה אינו מבצע הערכה של תכנית התמריץ ותרומתה האפשרית להשתלבותן של האימהות במעגל העבודה, אלא עושה שימוש במדגם האימהות אשר היו וכאיות להשתתף בתכנית על מנת לכתון את הקשרים בין מאפייני הון אנושי ומשתני רקע ובין השתלבותן בעבודה.

זיהוי החסמים העיקריים העומדים בפני השתלבותן של אימהות חד הוריות בשוק העבודה יאפשר למקד באופן יעיל הקצאת משאבים לתכניות התערבות המיועדות להסרת חסמים וצמצומם לשם השגת מטרת השילוב.

סקירת ספרות

משפחות חד הוריות משפחה חד הורית מוגדרת כמשק בית המנוהל על ידי הורה אחד עבורו ועבור ילדיו. דפוס משפחתי זה כולל גרושה, אלמנה, נשוי/אה החיה/ה בנפרד ורווק/ה עם ילדים שהם מתחת לגיל 18 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003). רובן המכריע של המשפחות החד הוריות הן משפחות אשר בראשן עומדת אישה המגדלת לבד את ילדיה. אימהות חד הוריות כתופעה חברתית-דמוגרפית מתקשרת לשתי התפתחויות דמוגרפיות

משפחות חד הוריות המקבלות גמלה להבטחת הכנסה

רוכ המשפחות החד הוריות הנתמכות על ידי המוסד לביטוח לאומי נמנות עם האוכלוסייה השוורית המקבלת גמלה להבטחת הכנסה.⁴ בשנת 2004 שילם המוסד גמלה לכ-42 אלף משפחות. בחינת ההתפתחות בעשור האחרון מלמדת שנשפר המשפחות החד הוריות המקבלות גמלה גדל - בדומה לגידול בכלל האוכלוסייה השוורית - פי 4.5 מראשית שנות התשעים. בשנים 1992-1993 הוכפל מספרן, ואילו בשנים 1994-1999 הוא גדל בקצב של 11-13 אחוזים לשנה. בשנים 2000-2001 הסתגנה ראשה מסוימת בקצב הגידול, כ-7.5 אחוזים לשנה (המוסד לביטוח לאומי, 2003).

המשפחות החד הוריות במערכת הבטחת הכנסה, אשר בראש מרביתן עומדת אישה,⁵ הן קטנות יחסית למשפחות עם ילדים בכלל האוכלוסייה: כ-56 אחוזים עם ילד אחד לעומת כ-32 אחוזים בכלל האוכלוסייה. ממצא זה בולט בעיקר בקרב הרווקות אך לא בקרב הפרודות והנשואות.⁶

כ-47 אחוזים מהמשפחות החד הוריות מקבלות גמלה בעילה של אם שילדיה נמתח לגיל המחייב מבחן תעסוקה או אלמנה. 27 אחוזים מקבלות גמלה בגלל שכר נמוך, והשאר בגלל חוסר תעסוקה או מטביה של "בלתי ניתן להשמה" ונזוגת או לצמיתות (המוסד לביטוח לאומי, 2003).

במישור התעסוקתי, ל-40 אחוזים מכלל המשפחות החד הוריות המקבלות גמלה יש הכנסה מעבודה. שיעור החד הוריים העובדים כפול בקרב העולים משיעורם בקרב הוותיקים (52 אחוזים לעומת 27 אחוזים). כמו כן, שיעור החד הוריים העובדים עם ילד אחד גבוה משיעור החד הוריים העובדים עם שני ילדים או יותר (47 אחוזים לעומת כ-30 אחוזים בהתאמה). זאת ועוד, נחתם מקורות ההכנסה של משפחות אלה מלמד שההכנסה מעבודה בממצע למשפחה היא כשני שלישים משכר המינימום (המוסד לביטוח לאומי, 2003).

בדומה למדינות מערביות רבות, ישראל מתחבטת בנוגע למדיניות הרצויה לשילובם של נתמכים בשוק העבודה. קבוצת מטרה מרכזית בהקשר זה, מכלל הנתמכים, היא קבוצת האמהות החד הוריות. הגישה השלטת כיום במרבית מדינות

4 אוכלוסייה שוורית המקבלת גמלה להבטחת הכנסה מוגדרת כאוכלוסייה בגיל העבודה שאין לה כיסוי במסגרת הסיכונים הכלכליים והחברתיים המכוסים על ידי ענפי הביטוח האחרים של המוסד לביטוח לאומי.

5 באוכלוסייה הכללית שיעור הגברים מקרב המשפחות החד הוריות עומד על כעשרה אחוזים, אולם מקרב מקבלי הגמלה להבטחת הכנסה הוא נמוך יותר ועומד על כחצו אחד בלבד.

6 רוב המשפחות החד הוריות המקבלות גמלה נבחרת הכנסה הן משפחות של אלמנות, גורשות ופרודות (80 אחוזים), וכ-18 אחוזים הם משפחות של רווקות (המוסד לביטוח לאומי, 2003).

מכלל המשפחות עם ילדים. לשם השוואה, בשנות השבעים עמד שיעורן של משפחות אלה על כ-4.5 אחוזים מכלל המשפחות עם ילדים בישראל (המוסד לביטוח לאומי, 2005). לעומת זאת, ממוצע שיעור המשפחות החד הוריות במדינות מפותחות אחרות עמד על כחשעה אחוזים בשנות השבעים ועלה ליותר מ-17 אחוזים בשנות התשעים.

אחד הגורמים שהביאו לגידול בשיעור המשפחות החד הוריות בישראל הוא העלייה ההמונית של שנות התשעים ממדינות חבר העמים לשעבר. שיעור המשפחות החד הוריות בקרב העולים גבוה פי שלושה משיעורן בקרב הוותיקים (המוסד לביטוח לאומי, 2003).

מקרב המשפחות החד הוריות שבראשן נשים, הדפוס המשפחתי המקובל ביותר הוא של גרושות - 55 אחוזים, כאשר שאר הקטגוריות - נשואה וזוג בנפרד, אלמנה ורווקה - נעות כל אחת סביב 12-16 אחוזים. לשם השוואה, בשנות השבעים הדפוס השכיח היה אלמנות, כ-60 אחוזים מכלל המשפחות החד הוריות בשנים אלה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003; לנתונים לשנים קודמות ר' כץ ובנדור, 1986; כץ ופרס, 1996).

בחינת מאפייני כוח העבודה של אימהות חד הוריות בהשוואה לנשואות מלמדת כי שיעור ההשתתפות של אימהות חד הוריות גבוה במעט מזה של הנשואות, אך גם שיעור אבטלתן גבוה (עשרה אחוזים) ביחס לזה של האימהות הנשואות (חמישה אחוזים) (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003).

אוכלוסיית המשפחות החד הוריות, שבראש מרביתן עומדת אישה כאמור, מאופיינת בכך שמקורות הקיום הכלכליים שלה נפגעים ולכן חלק גדול מאוכלוסייה זו שרר במצוקה כלכלית חריפה וחלקה בקרב האוכלוסייה הענייה חולך וגדל. יחד עם זאת, חשוב להוסיף כי בקרב האימהות החד הוריות קיימת קבוצה של אימהות משכילות, בעלות מקצוע, מבוטסות מבחינה כלכלית ורווקות. כמובן זה הן קבוצה בעלת אופי ייחודי בתוך אוכלוסיית האימהות החד הוריות.

3 המוסד לביטוח לאומי, קובץ נתונים פנימי, 2005.

ההשתתפות היתה על בסיס ולונטרי בלבד, ומשהגבר כי שיעור נמוך בלבד של בעשורה אחוזים בחרו להשתתף הוחלט להיכב את כולן לפחות בפגישה ראשונה עם יועץ התעסוקה האישי.

משאבים חסמים להשתלבות בתעסוקה

מתקרים שונים שבדקו את המעבר של מקבלי תמיכות סעד בארצות הברית ובמדינות אירופה מרווחה לתעסוקה מרגשים את קיומם של חסמים שונים באוכלוסייה זו, המקשים הן על כניסתה לעבודה והן על התמדה בה. קבוצת חסמים עיקרית בהקשר זה מתרחסת לחסמי הון אנושי: השכלה נמוכה, היעדר מקצוע והיעדר ניסיון תעסוקתי. מחצית במקבלי הסעד בארצות הברית חסרים תעודה של בית ספר תיכון וכשליש טימו בית ספר יסודי בלבד. כמו כן, למיעוט ניסיון בעבודה מהשנים האחרונות ולמעלה ממחצית מהנבדקים סבלו משילוב של שני חסמים לפחות, כאשר כישורי תעסוקה ירודים נמצאו כחם השכיח ביותר (Olson & Pavetti, 1996). זאת ועוד, מחקר אחר אשר בחן את תכנית ה-NDY-P⁸ בבריטניה מצא כי כמתוצאת מהנבדקים הם בעלי עשר שנות לימוד בלבד ולמעלה מ-20 אחוזים נעדרו ניסיון וכישורים תעסוקתיים (Woodfield et al., 1999). יתרה מזאת, מחקרים כהם לניסיון בעבודה מצביעים על כך כי ככל שאדם נמצא מחוץ לשוק העבודה זמן ממושך יותר, כך יקשה עליו יותר למצוא עבודה. יכולות להיות לכך מספר סיבות: מעסיקים מסתייגים מאנשים שלא עבדו זמן רב, התיישנות של כישורים תעסוקתיים, "עיון" של מיומנויות למציאת עבודה ואו התיישנות נוכח קשיים במציאת עבודה (Layard, 1999; Trickey, 1998).

קבוצת חסמים שנייה מתרחסת ללקייה בריאות גופניים ונפשיים, כך למשל, במחקר שנערך בארצות הברית בקרב אימהות המקבלות TANF נמצא כי 17-19 אחוזים דיווחו על בעיה בריאותית המגבילה את יכולתן לעבוד (Loprest & Acs, 1996) וכשליש מקרב ההורים מקבלי הסיוע נמצאו סובלים מלקייה נפשיים (Sweeney, 2000). יתרה מזאת, שילוב של לקייה בריאות גופנית ובעיות נפשיות מקשה במיוחד על השתלבות בתעסוקה (Barusch & Taylor, 1999).

קבוצת חסמים אחרונה מתרחסת לחסמים הנובעים מנאפיזמים דמוגרפיים כגון גיל, מצב משפחתי ומספר ילדים קטנים (בגילאי טרום בית ספר). גיל צעיר של התורה מהווה חסם להשתלבות בתעסוקה. גם המצאותם של ילדים קטנים בבית מהווה חסם, שיש לו השפעה גדולה על יכולתן של אימהות לצאת לעבודה. זאת, שכן הן מוגבלות ביכולתן להתחייב לעבודה, בייחוד בהיקף של משרה מלאה, וגם

המערב מכונה "מרווחה לעבודה" היא מתמקדת באימוץ תכניות התערבות ששטרות להביא להשתלבותם של מקבלי גמלת הכטחת הכנסה בשוק העבודה, תוך נקיטת אמצעים מכוונים שאף יאלצו אוכלוסייה זו לבצע את המעבר מהישענות על תמיכה ציבורית לשם קיומה לעבודה בשכר בשוק התופשי (רוזן, 2000). בבסיס הגישה עומד העיקרון כי המדינה תסייע במשאבים נוספים לאלה שישתלבו במעגל העבודה ולא תגדיל גמלה או תקל את תנאי הוכאות לה לאלה אשר אינם עובדים.

הרקע לאימוץ מדיניות זו הנו המיתון הכלכלי החריף שהתפתח ברכבת ממדינות הרווחה במהלך שנות השמונים, אשר הביא לגידול בשיעור האבטלה, ובמקביל שניוורים רמוגרפיים ותברתיים שבקבוצותיהם גדל פספס הזקנים והמרבז אוכלוסיות נוספות כמו משפחות חד הוריות, שנוקקו לטויע ממשלתי. כל אלה הביאו מצד אחד לעלייה תלולה במשלומי התעבדה שנועדו לסייע למובטלים ולאוכלוסיות נזקקות נוספות, ומצד שני הקשו על המדינות לממן את ההוצאה ההולכת וגדלה על הכטחת הכנסה (גל, 2000; דו"ח ועדת תמיר, 2001; לרמן, אקס ווטסון, 1998; קטן, 2000; www.oecd.org; www.euroopa.eu.int).

בעקבות שינויי הגישה פותחו במדינות הרווחה השונות תכניות מסוג זה. דוגמאות בולטות לכך הן תכנית ה-TANF⁹ המונהגת בארצות הברית מאז אמצע שנות התשעים ותכנית ה-New Deal הנהוגות בבריטניה. תכניות אלה שונות ממדינה למדינה, אולם ניתן לזהות בכלל התכניות אלה מספר מאפיינים משותפים:

ראשית, יש בהן, במרבית המקרים, אלמנט של חיוב (compulsion), דהיינו אי מילוי דרישות התכניות עלול לגרום לאובדן גמלאות או לחלופין, ההשתלבות בעבודה מקנה הטבות שונות.

שנית, התכניות הללו עוסקות בעבודה, אם בצורה של השתלבות מלאה בשוק העבודה ואם בצורה של פעילות לשם יצירת תנאים (הקניית כישורים) להשתלבות בשוק העבודה.

שלישית, התכניות הללו מיועדות לקבוצת האוכלוסייה הנזקקת לסייע במסגרת תכנית "רשת ביטחון", דהיינו לזקוקים למערכת סיוע סלקטיביות המיועדות לאוכלוסייה התמכרת לאורך זמן בתכניות רווחה ממשלתיות, שאיננה זכאית לאף תכנית ביטחון סוציאלי אחרת ורוא חסרת אמצעים מספיקים לקיום בעצמה (Ledemel & Trickey, 2000).

יחד עם זאת חשוב לציין, כי במרבית מדינות אירופה, בשונה מארצות הברית, החיוב של אימהות חד הוריות להשתתף בתכניות מקדמות תעסוקה הוא מינימלי. כך למשל, בתכנית New Deal for Lone Parents המונהגת בבריטניה, בשלב הראשון

התכנית לשילוב הורים יחידים בשוק העבודה

התמורות במדיניות לא פסחו גם על ישראל, וכך אומצה מדיניות המשלבת בתוכה שני מרכיבים עיקריים: החלשת התמריצים השלילים לעבודה שבמערכת הגמלה להכשחת הכנסה והתנגת תכניות בעלות אופי אקטיבי של מרווחה לעבודה. זאת, במטרה לצמצם את ההוצאה הממשלתית על תשלומי הגמלה. שני מרכיבים אלה באו לידי ביטוי במדיניות הכלכלית ההכרתית של הממשלה בשנים 2002-2004, בעת שהונחגו שינויים מרחיקי לכת בתכניות הביטוח הלאומי המכשחות הכנסה לאוכלוסייה בגיל העבודה - הגמלה להכשחת הכנסה ודמי אבטלה. תיקוני החקיקה בתוק הכשחת הכנסה הקיפו את כל מרכיביה: דמי הגמלה, מבחן ההכנסות ומבחן התעסקות. הגמלה להכשחת הכנסה הופחתה כשיעור המוצע של כ-30 אחוזים ל-70 אחוזים מהאוכלוסייה הוכאת לה. זאת ועוד, הפטור ממבחן תעסוקה לאימהות לילדים קטנים הוגבל לאימהות לילדים עד גיל שנתיים ולא עד גיל שבע, כפי שהיה נהוג בעבר.

וקיצוץ בהכשחת הכנסה לא עמד בפני עצמו, אלא הצטרף לשורה ארוכה של קיצוצים, בנייהם קיצוץ בקצבאות הילדים, כך שמשפחות עם ילדים לרבות משפחות חד הוריות, נפגעו לאין שיעור מצדדים אלה.

כמגובה לתכנית הכלכלית התעוררה מחאה חברתית שבראשה עמדו האימהות החד הוריות. משרד האוצר לא נסוג מעמדתו והציע תכנית חלופית - התכנית לשילוב הורים יחידים בשוק בעבודה - שכמסגרתה יינתן מענק כספי להורים יחידים שיגדילו את הכנסתם מעבודה. תכנית זו משקפת את המעבר מגישה פסיבית להתמודדות עם בעיית האבטלה ואי ההשתתפות בכוח העבודה לגישה אקטיבית. החוק לשילוב מקבלי גמלאות בשוק העבודה (2004) שמבטחיו הופעלה תכנית ניסיונית של מרווחה לעבודה באמצעות הקמת מרכזי תעסוקה בארבעה אזורים בארץ מהווה נדבך נוסף במדיניות הכלכלית של הממשלה.

עיקרי התכנית

התכנית משלבת תמריצים להורים יחידים ולמעסיקים (הרשות לתכנון כוח אדם, 2003), ומיועדת להורים יחידים שקיבלו גמלת הכשחת הכנסה לפי חוק הכשחת הכנסה, או תשלום מזונות לפי חוק המזונות במאי 2003. ההטבה העיקרית הנתנת במסגרת התכנית היא מענקי עבודה להורים יחידים אשר הגדילו את הכנסתם החודשית מעבודה ב-1,200 ש"ח לפחות למשך ארבעה חודשים רצופים. סכום המענק עולה עם משך תקופת העבודה הרצופה עד למענק מרבי של 9,600 ש"ח עבור שנת עבודה מלאה. כמו כן, התכנית כוללת השתתפות המדינה בהוצאות תחבורה, מימון חלקי של

משום שעליון להתחשב בכרואיות הכלכלית שבעבודתו, בהתחשב בזמינות ההסדרים ובהוצאות הקשורות בטיפול בילדים מחוץ גיאה, ובגובה הגמלה המוסבת מאידך גיסא (קינג ואח', 2003).

אנשים עלולים לסבול מיותר מחסם אחד, וצירופם מסוימים של חסמים עלולים ליצור קשיים משמעותיים במיוחד (Barusch & Taylor, 1999). כך למשל, במחקר מעקב אחר 665 נשים חד הוריות מקבלות סעד שנערך במישוגן בארצות הברית, נמצאו שיעורי תעסוקה נמוכים בקרב נשים אשר סבלו מחסמי חוז אנשי בלבד או בצירוף חסמים נוספים, לעומת נשים שלא סבלו מחסמים אלה (Kalil, Danziger, & Anderson, 2000). זאת ועוד, ממצאי מחקר אחר מצביעים על כך שהחסמים החזק ביותר של אי השתתפות בתעסוקה הוא ריבוי חסמים. מתוך כלל החסמים שנבחנו במחקר זה, שישה נמצאו מובהקים סטטיסטית כבעלי השפעה על השתתפות ההשתלבות בעבודה של מקבלי ה-TANF: השכלה נמוכה מ-12 שנות לימוד, היעדר ניסיון תעסוקתי בשלוש השנים האחרונות, הימצאותו של ילד מתחת לגיל שנה בבית, הימצאותו של ילד בעל צרכים מיוחדים, חוסר שליטה באנגלית ומצב בריאותי (פיי או נפסי) לקוי (Zedlewski, 1999).

ממחקר שניערך בארץ (קינג ואח', 2003) על חסמים להשתלבות בתעסוקה בקרב מקבלי הגמלה להכשחת הכנסה, עולה כי השכלה נמוכה מהווה חסם להשתלבות בתעסוקה. כך למשל, כרבע מקבלי הגמלה הבלתי תעסוקים הם בעלי עד שבע שנות לימוד וכשליש נוספים הם בעלי 8-11 שנות לימוד, וכן כמעט מחצית מקבלי הגמלה הבלתי תעסוקים דיווחו על כך שאין להם מקצוע. כאשר נתון ניסיונם התעסוקתי של מקבלי הגמלה הבלתי תעסוקים, נמצא כי 35 אחוזים לא עבדו מעולם תמורת שכר, או עבדו רק בעבודות מולמנט שגומשכו פחות משלושה חודשים ברציפות וכי 30 אחוזים הולסקו בעבודות קבועות אך לא בחמש השנים האחרונות. עוד עולה מהמצאי מחקר זה כי ביחס לכרואיות פיזית, כמעט מחצית מקבלי הגמלה הבלתי תעסוקים דיווחו על מחלה/מגבלה בריאותית הפוגעת בתפקוד היומיומי שלהם, וביחס לרווחה נפשית, 74 אחוזים הוערכו על ידי ה-GHQ-12⁹ כבעלי רווחה פסיכולוגית נמוכה (קינג ואח', 2003).

9 General Health Questionnaire: כלי הבדיקה את תדירותו של תחושת שיליית בנח הדגשת דיכאון, לחץ, חוסר ערך עצמי, ושל תחושת חייביות בנח. עילות התרופה, נהגה מפעילות יומיומית ויכולת התמודדות עם בעיות. הוא מתמקד בהפקת המפקוד הנורמלי ולא במלות נפש או במצוקת המאפיינות את האדם לאורך חייו.

מתליט בשלב השני על מספר שעות העבודה. שתי ההחלטות אלה תלויות באופן זה או אחר בגורמים הבאים:

- (1) השכר המוצע לפרט בשוק על ידי מעסיקים.
- (2) המאפיינים של הפרט כמו מאפייני הון אנושי (השכלה, ניסיון תעסוקתי) ומאפיינים דמוגרפיים (מצב משפחתי, מספר ילדים וגיל הילדים).
- (3) הכנסה שאינה מעבודה (כמו משלומי העברה או הכנסת בן הזוג).
- (4) מערכת הטעמים של הפרט (שכרדרך כלל קשה לבטאה במודדים כמותיים ולהצביע על תרומתה להסבר של היצע עבודה).

לשם המחשה נתמקד בהחלטה של הפרט האם להשתתף בכוח העבודה או לא. הפרט יהיה מוכן להקדיש ולו שעה אחת בלבד לשעת עבודה רק אם השכר המוצע לו בשוק יהיה גבוה מהערך שהוא מייחס לשעת פעילות שאינה בעבודה, למשל במשק הבית. כלומר, לכל פרט יש "שכר סף" (reservation wage) הקובע את עצם הכניסה שלו לשוק העבודה. שכר הסף הוא הערך שהפרט מייחס לשעת פעילות שאינה מעבודה במצב בו הוא אינו עובד עדיין. הפרט יהיה מוכן לעבוד רק אם השכר שיוצע לו בשוק יהיה גבוה משכר הסף שלו. שכר הסף נקבע על פי מאפייניו של הפרט, הכנסתו שאינה מעבודה ומערכת הטעמים שלו. השכר בשוק העבודה נתון לו, אם כי בהמשך נראה שמעשיו ומאפייניו של הפרט משפיעים גם הם על השכר שיוצע לו בשוק. ולכן השאלה הנשאלת על רקע זה היא מה תהיה רמת השכר שמעסיקים יציעו לפרט בעל מאפיינים מסוימים?

על פי התאוריה הכלכלית (Becker, 1975), השכר שיוצע לפרט מסוים תלוי בתפוקה שלו בעבודה, כלומר בפרודוקטיביות שלו. מעסיק המעוניין ברווחים מירביים לא ישלם שכר הגבוה מהפרודוקטיביות של העובד. מודל ההון האנושי מציע מסגרת תיאורטית שבאמצעותה ניתן לגבא את מידת הפרודוקטיביות של העובד או של אלה הרוצים לעבוד, ולפיכך גם את מרחק הצעות השכר והמשורות שיעמדו בפני הפרט. עיקר התאוריה הוא כי ההשקעה בהון אנושי מגדילה את הפרודוקטיביות של העובד ולפיכך גם את סיכויו לעבוד ולהשתכר שכר גבוה (Mincer, 1962; Becker, 1975). ולכן ניתן לגבא באמצעותה את השתתפותו של הפרט בכוח העבודה ואת מגוון הצעות השכר שיעמדו לרשותו. בהתאם למודל ההון האנושי, השקעה בהון אנושי מגדילה את הפרודוקטיביות של הפרט בעבודה הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך. המשתתפים המגבאים פוטנציאל עבודה והשתכרות גבוהים יותר הם גם אלה המגבאים אבטלה נמוכה יותר. השקעה בהון אנושי אינה מתמצה רק ברכישת השכלה כללית (כמו בית ספר יסודי ותיכון ואף לימודים על תכונים), אלא גם כוללת הכשרה מקצועית ספציפית (לימודי מקצוע, למשל) והכשרה מקצועית תוך כדי עבודה (on the job training).

מעונות יום לילדים קטנים, פרויקט יזמות עסקית ותכניות הכשרה מקצועית. באשר לתמריצים למעסיקים, מעסיק יהיה נכאי למענק של עד 12,000 ש"ח עבור שנת העסקה מלאה בנין קליטת עובד במשרה מלאה. העסקת הורה יחיד בחלקיות משרה תזכה את המעסיק בשיעור יחסי של החטבה. ההטבות יינתנו בתום כל ארבעה חודשי עבודה רצופים של ההורה היחיד. כמו כן ייחזו המעסיקים מהשתתפות במימון הוצאות הנסיעה של הוריים היחידים המועסקים על ידם ומהסדרי הסעות כאשר לא קיימת תוכנית מקומם המגורים של העובד למקום התעסוקה.

במסגרת המחקר תוכנן ובחנה השאלה האם סיכוייהן של אימהות חד הוריות להשתלב בעבודה גדלים ככל שמשאבי ההון האנושי העומדים לרשותן רבים יותר והאם סיכויים אלה מוסברים גם על ידי מאפייני הרקע שלהן. כלומר, באיזו מידה מסבירים חסמים הקשורים להון אנושי ומשתיי רקע את מצבן התעסוקתי של האימהות בתקופת התכנית.

המסגרת התיאורטית לבחינת שאלת המחקר

המודלים הכלכליים של היצע העבודה עוסקים בגורמים המובנים האם פרט מסוים יעבוד ומה יהא היקף עבודתו. בקורת המוצא היא שהפרט מקצה את זמנו המוגבל בין פעילויות בשוק העבודה (market activities) ושהפרט בוחר את הצירוף שמניב את מירב התועלת עבורו. המודל הפשוט של היצע עבודה מתייחס לפעילויות שאינן עבודה כמקשה אחת, אך מודלים מתקדמים יותר מנתחים את הקצאת הזמן בין מגוון הפעילויות שאינן בשוק העבודה: פעילויות במשק הבית, לרבות טיפול בילדים, לימודים או כל השקעה אחרת בהון אנושי וצריכת סוגים שונים של פנאי (Gronau, 1977; Becker, 1975; Mincer 1962, 1974).

(Mincer 1962, 1974). המודל התיאורטי המניח הקצאת זמן בין עבודה בשוק העבודה, עבודה בבית ופנאי, מאיים לניתוח תהליך קבלת ההחלטה של אישה נשואה או אם לילדים. כמו כן, המודל המנתח את הקצאת הזמן בין לימודים לעבודה ואו פנאי משמש את תיאוריית ההון האנושי (Becker, 1965, 1975). ככל השקעה, השקעה בהון אנושי בהווה מניבה פירות בעתיד. דוגמה לכך יכולה להיות ההחלטה להשקיע בהשכלה: השקעה בהשכלה משמעה ויתור על עבודה (חלקי או מלא) ועל השכר שבצדה, וזאת תמורת שכר גבוה יותר בעתיד.

המודל הכלכלי של היצע העבודה מתאר תהליך קבלת החלטות המורכב משיי שלבים: בשלב הראשון מחליט האדם אם לעבוד או לא, ובמידה והחליט לעבוד - הוא

רבות המסגרת המשפחתית בה יש מפרנס גבר; הגיל בו הפכה האישה לאם חד הורית ומשך הזמן בו היא נמצאת בסטטוס זה משפיעים אף הם על ההסתברות לצאת ממערכת המלאות ולהשתלב בתעסוקה. ככל שגילה של האישה גבוה יותר, כך יכולה לצאת ממערכת המלאות משתפרת וזאת מתוך הנחה שזו האחרונה הרחיבה את רשתות האינטורמציה שלה ופיתחה מיומנויות חיים אחרות שעשויות להקל על השתלבותה בתעסוקה, כגון יכולת לפתרון בעיות וניהול יעיל של זמן. באופן דומה, יתרונות נוספים יכולים להיווצר עם חלוף הזמן כאשר נשים אלה מסתגלות לחיי משפחתן המשווה ומפתחות אסטרטגיות כלכליות לתמיכה בילדיהן.

לכסוף, הטכניקה ההברתית והכלכלית בה מתרחשת קבלת המלאות הנה בעלת השפעה על המעבר מרווחה לעבודה. כוחה של ההשקעה בהון האנושי בהשתלבות נשים בכוח העבודה משתנה כאשר מניחים בחשבון את אזור מגוריה של האישה. תנאי שוק העבודה המקומי משפיעים באופן ישיר על ההסתברות לצאת לעבודה ומשתנים על פי מאפייני אזור המגורים (Harris, 1993).

מטרת המחקר והשערות המחקר

מטרת המחקר היא לזהות את החסמים והמשאבים המת'יחסים למשנתו רקע ולמאפייני הון אנושי והקשריהם להשתלבותן במעגל העבודה של אימהות חד הוריות אשר הן נכאות להשתתף בתכנית לשילוב הורים יחידים בשוק העבודה. מחקר זה אינו מבצע הערכה של תכנית התמריץ והרוזמה האפשרית להשתלבותן של האימהות במעגל העבודה, אלא עושה שימוש במדגם האימהות אשר היו זכאות להשתתף בתכנית על מנת לבחון את הקשרים בין מאפייני הון אנושי ומשנתו רקע ובין השתלבות בעבודה.

השערות דו משתניות:

(א) מאפייני רקע:

1. ככל שגיל הנשים מובגר יותר כך הן ייסו יותר להשתלב בתעסוקה.
2. ככל שלנשים מספר רב יותר של ילדים כך הן ייסו פחות להשתלב בתעסוקה.
3. נשים להן ילדים צעירים ייסו פחות להשתלב בתעסוקה מאשר נשים להן ילדים בוגרים.
4. האם קיים קשר בין זמן ומק בארץ ובין השתלבות בעבודה?

מינסר ובקר (Mincer, 1962; Becker, 1965, 1975) הדגישו את החשיבות של ניסיון בעבודה כמשאב אנושי ואת השתייכות בהון אנושי כתוצאה מהתפקוד תכופות או ממושכות בחיי העבודה. כמו כן, הם הדגישו כי ההשקעה בהון אנושי אינה מתמצה בהשכלה, בהכשרה מקצועית ובניסיון תעסוקתי, אלא גם בערוצים נוספים: באותה מידה ששיפור הידע מגדיל את הפורודוקטיביות, כך גם שיפור הבריאות הפיזית והנפשית.

באופן דומה, גם הרקע המשפחתי מופיע בתיאורית ההון האנושי כמבא השקעה בהון אנושי וכמבנה יכולת למצוא את החוץ'על הגלומה בהשקעה זו, כך למשל, ככל שההשקעה בהון אנושי מתבצעת בגילאים צעירים יותר כך ניתן ליהנות מפירותיה לאורך תקופה ממושכת יותר. השקעה זו פוחתת עם הגיל, גם בגלל ש"מחיר" ההשקעה (הפסד השכר) גבוה יותר בגילאים מנוגרים (Mincer, 1975; Becker, 1965, 1974 & Polachek, 1974).

בהתייחס לנושאים, מצינת הספרות (Becker, 1975) כי ההנחה היא שנושאים מקצועות פחות זמן לעבודה ויותר זמן לתחזוקת משק הבית וטיפול בילדים ובאופן זה הן בעלות תמריץ פחות חזק להשקיע ברכישת השכלה או בכישורי עבודה. כמו כן, כפי שנאמר, העיתוי של השקעה בהון אנושי חשוב. כאשר ההשקעה מופסקת בגיל הביניים (גידול ילדים) או בגיל צעיר יותר בשל כך, הגידול בסיוכים להשתלב בעבודה ולהגדיל את השכר הוא מתון יחסית. נשים נשואות או נשים להן ילדים מאופיינות באי רציפות בחיי העבודה ולפיכך חלה שחיקה (depreciation) בהון האנושי, הנובעת מהתיישנות הניסיון ומאובדנו. לכן השכר העתיד העומד בפניהן נמוך יותר.

מודל ההון האנושי מזהה בסיס גם להבנה של תהליך היציאה מרווחה לעבודה של אימהות חד הוריות. נשים בעלות משאבי הון אנושי מוגבלים מתקיימות ומקיימות את משפחתן מתמורה ציבורית באופן כלכלי. אם הן מוצאות עבודה, זו כדרך כלל אינה מתלצת אותן מעוני. יתרה מזאת, היעדר השכלה וניסיון תעסוקתי בשילוב הצורך לספל בילדים קטנים יוצרים חסם מורכב עבור אימהות חד הוריות כבואן להשתלב בתעסוקה. באופן זה, נשים שלהן מספר ילדים, מניירות חד הוריות את ההשקעה בהשכלה והכשרה באחריות ההולכת וגדלה של טיפול במספר רב של ילדים בכוחות עצמן, כך שנבצרת מהן האפשרות להשקיע בהון האנושי ולהגדיל את סוכויותן להשתלב בתעסוקה יציבה (Harris, 1993; Brooks & Buckner, 1996).

באופן דומה, מאפיינים אשר משקפים מסלול אירועי חיים יכולים להצביע אף הם על המרת ההשקעה בהון אנושי בהשקעה במשפחה: לידה בשלב מוקדם בחייה של האישה עלולה לסכן את אפשרויות ההשכלה של האישה בהמשך ומכאן ישויה להגביל את יכולתה לעבוד; אימהות חד הוריות שמעולם לא נישאו, יהיו בעלות משאבים מועטים כדי לתמוך בילדיהן בעתיד משום שאין להן תמיכה כלכלית שמספקת פעמים

בריאיות ומאפייני רווחה פסיכולוגית, יהיו קשורים, כל אחד, למצבן התעסוקתי של הנשים (עובדות כיום/לא עובדות), ואלה יחדיו יסבירו חלק מהשונות במשתנה המלוי (מצבן התעסוקתי של הנשים בתקופת התכנית).

2. מאפייני שוק העבודה המקומי (שיעור דורשי העבודה מהאוכלוסייה בגיל העבודה ביישוב) יהיה קשור למצבן התעסוקתי של הנשים. למשתנה זה תהיה תרומה להסבר השונות מעבר למה שכבר הוסבר על ידי מאפייני ההון האנושי.

3. מאפייני הרקע של האימהות יהיו קשורים, כל אחד, באופן מובהק למצבן התעסוקתי של האימהות (עובדות כיום/לא עובדות), ואלה יחדיו יסיפו לשונות המוסברת מעבר למה שכבר הוסבר על ידי משתני ההון האנושי ומאפייני שוק העבודה המקומי.

שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר הינה אימהות חד הוריות שקיבלו גמלת הבטחת הכנסה או דמי מזונות מהמוסד לביטוח לאומי במאי 2003 והופנו לעבודה על ידי לשכות התעסוקה. הנתונים מתבססים על קובץ תפניות לעבודה של שירות התעסוקה מאוגוסט 2004, כלומר על כל מי שהופנתה לעבודה על ידי פקיד ההשמה בשירות התעסוקה מתחילת התכנית באוגוסט 2003 ועד אוגוסט 2004.

מדגם המחקר ומאפייניו

משתתפות המחקר נדגמו בדיגיטהל המתמטית המשלבת דגימת שכבות ואשכולות על פי רשת פריסה גיאוגרפית של המשתתפות ומונה 2,500 אימהות חד הוריות הזכאיות להשתתפות בתכנית.

מדגם המחקר כולל שתי שכבות: השכבה הראשונה מונה אימהות חד הוריות אשר לא איישו את המשרה לאחר ששירות התעסוקה הפנה אותם לתעסוקה, והשכבה השנייה מונה אימהות חד הוריות אשר איישו את המשרה לאחר תפנית שירות התעסוקה. בשלב הראשון נבחרו שתי האוכלוסיות על פי מצב אויש המשרה בלשכות התעסוקה ואיישו את המשרה/לא איישו את המשרה). בשלב השני נבדקה הפריסה הגיאוגרפית של מקום המגורים של האימהות החד הוריות. לפי רשת הפריסה הגיאוגרפית נדגמו באופן אקראי: המגורים של האימהות החד הוריות "הורים יחידים שהופנו לעבודה ואיישו את המשרה" - 1,500 מקרים.

(ב) הון אנושי:

השכלה:

5. נשים בעלות רמת השכלה (על פי מספר שנות לימוד) גבוהה יותר יישו להשתלב בתעסוקה יותר מאשר נשים בעלות רמת השכלה נמוכה.
6. נשים בעלות תעודת בגרות מלאה יישו להשתלב בתעסוקה יותר מאשר נשים שאין להן תעודת בגרות מלאה.
7. נשים בעלות מקצוע או הכשרה בתחום מסוים יישו יותר להשתלב בתעסוקה מאשר נשים נעדרות מקצוע או הכשרה.

היסטוריה וניסיון תעסוקתי:

8. נשים אשר עבדו בתקופת ההורות היחידה יישו להשתלב יותר בתעסוקה מאשר נשים אשר לא עבדו כלל בהיותן אימהות חד הוריות.
9. נשים אשר עבדו בחמש השנים לפני הפעלת התכנית יישו יותר להשתלב בתעסוקה מנשים אשר לא עבדו בתקופה זו.
10. נשים אשר השלימו תקופה ממושכת של עבודה (בשנים) בחמש השנים שקדמו להפעלת התכנית יישו יותר להשתלב בעבודה מאשר אשר עבדו תקופות קצרות או לא עבדו כלל.
11. נשים אשר מאופיינות בניצבות תעסוקתית יישו יותר להשתלב בתעסוקה מאשר אלה המאופיינות בניידות תעסוקתית רבה.

בריאות:

12. נשים אשר אינן סובלות ממתלת/מגבלות בריאותיות יישו יותר להשתלב בתעסוקה מאשר נשים הסובלות ממתלת/מגבלות בריאותיות.
13. נשים להן רמה גבוהה יותר של רווחה פסיכולוגית יישו יותר להשתלב בתעסוקה מאשר נשים להן רמה נמוכה של רווחה פסיכולוגית.

רווחה פסיכולוגית:

14. ככל ששיעור דורשי העבודה מהאוכלוסייה בגיל העבודה ביישוב מגוריהן של האימהות נמוך יותר, כך הן יישו יותר להשתלב בתעסוקה.
- (א) מאפייני שוק העבודה המקומי:

1. מאפייני ההון האנושי הכוללים השכלה, מקצוע, ניסיון תעסוקתי, מאפייני השעריה רב משתגית: